

Andok Mónika

Kódok a konvencionalitás és a kulturalitás erőterében¹

A kód az észlelést és a megértést köti össze.

A kommunikációelmélet klasszikusai modelljük kidolgozása során mindannyian úgy hivatkoznak a kódra, kódolásra, mint a kommunikációs szituáció egy kitüntetett elemére (Shannon–Weaver, Schramm, Jakobson, Hymes). Ráadásul úgy hivatkoznak rá, mint egy problémamentes összetevőre. Igen ám, de ha nem nyelvészeti, információelméleti, hanem antropológiai vagy médiaelméleti szakirodalmat olvasunk, akkor a kulturális kód fogalma már korántsem lesz ennyire egyértelmű. Sőt, a pragmatikai alapú kommunikációs modellek az 1960–70-es években felvetették azt a kérdést: a kommunikáció folyamatában a megértéshez elég-e a kódolás vagy szükséges egy másik elem, a következtetés is. Ennek a kritikai elemnek a kidolgozása vezetett el a relevanciaelmélet kidolgozásához az 1980-as években (Sperber–Wilson 1986).

1. Kétféle értelmezés

A zavart a kódok kétféle értelmezése, néha ezen értelmezések együttes jelenléte okozza. Hogy miként lehetne ezt kettéválasztani, arra lássuk Horányi (1999, 69–71) javaslatát:

A kódok szignifikációs rendszerek. Azt a módot adják meg, hogy egy közösség számára egy érzékszervileg felfogható modalitás valamely változása a kommunikáció szignifikánsává, a valóság egy darabja pedig szignifikátummá lehet. Ez alapján azt mondhatjuk, Horányi azzal, hogy jelölési rendszerként és nem szabályrendszerként határozta meg a kódot, tágitott annak jelentésén. Ugyanakkor maradjunk még egy kicsit a kód mint szabályrendszer elgondolásnál, mert ez felvet néhány kérdést: Vajon minden szabályrendszer kód? Mit mondhatunk ebben a tekintetben a sakkról mint szabályrendszerről vagy a jogról?

A kód kölcsönös tudás, elérhetőek egy közösség tagjai számára: nem személyes megegyezésen, hanem

¹ Vitaindító előadás, elhangzott a Miskolci Akadémiai Bizottság kommunikációtudományi munkabizottságának ülésén, az EKF Kommunikáció Tanszékén, 2006. december 4-én.

1. személytelen konvenciókon (Ezért szociológiai értelemben *intézménynek* tartjuk őket. Itt szabályok konglomerátuma lesz.)² és
2. a közösség szocializációs szokásain. (Ezen oknál fogva pedig *kulturális* jelenségeként értelmeződnek. Ez esetben minták kollektívjáról beszélünk.) De vajon minden kulturális minta kulturális kód is egyben? Ha fáj valamim és sírva fakadok, ösztönösen cselekszem. Ha egy temetésen sírok, tanult kulturális mintát követek. Ebben a tekintetben a kód tanult voltát kell kiemelni az ösztönös viselkedéssel szemben.

Tisztázásra vár még az is, hogy a kulturális mintának milyen a viszonya a pszichológiában használt *séma* és az etnometodológiában használt *forogatókönyv* kifejezésekkel.

Tudások és kódok kapcsolatáról a kommunikáció participációs modelljében még a következőket is olvashatjuk: „... a nem természetes közösségekben elérhető többletfelkészültségben egymást részben vagy teljesen átfedő tematikus mezők különböztethetők meg ... így a kultúra, a jog, az ideológia, a vallás(ok), a tudomány(ok), a gazdaság és a technika. Ezek a tudások voltaképpen a nem természetes közösségek konstitúciójában (más szóval az életvilág makrostruktúrákba – sajátos rendszerekbe – való egyesítésében, integrációjában) a kódokkal analóg módon működnek.” (Horányi 1999, 32.)

2. Történeti perspektíva

A tisztánlátás érdekében érdemes megvizsgálni, hogy mely tudományterület, mikor és milyen összefüggésben használta, használja a kód fogalmát.

2.1. A kód az információelméletben

Először az információelméletben terjedt el a kód fogalma, Shannon és Weaver elmélete is tartalmazza. Náluk az *információ* szó, kifejezés nem kapcsolódik az állítások szemantikai tartalmához. Az információ a kommunikációs cserefolyamat mértékegysége. A kommunikáció valamilyen mechanikus csatornán zajlik, amihez az üzenetet kódolni, majd dekódolni kell, például elektromos impulzusok formájában.

Az információelméletben a kódolás az ún. *kölcsönös* (vagy átvitt) információ optimalizálását szolgálja.

Miként osztályozhatjuk a kódokat Horányi (1975, 42–43) szerint:

1. Elemek számától függően (pl. bináris)
2. Egyértelmű megfejtetőség alapján. (Ehhez hozzáfűzi, hogy a természetes nyelvek ezt a kritériumot általában nem elégítik ki.)

² A lexikonok általában csak mint szabályrendszerre utalnak a kódokra: Kód: hír vagy információ valamely egyezményes megjelenési formája, kölcsönösen és egyértelműen hozzárendelt jel, jelsorozat. Az információelméletből átvett fogalmat a biológiai rendszerek működésére is alkalmazzák. (genetikai kód) Magyar Nagylexikon, 2000.

2.2. A kód a biológiában

„1953-ban két mikrobiológus, James Watson és Francis Crick bejelentette, hogy megoldották a modern biológia központi problémáját. Megfejtették a DNS molekuláris szerkezetében rejlő genetikai kódot. Pusztán a *kód* szó használata ebben az összefüggésben igen figyelemreméltó. Ez a biológusok új felfedezését azonnal az információelmélethez látszott kapcsolni, amelyben oly sok szó esik az információk dekódolásáról.” A technikai metafora hozott áttörést a biológiában. (Roszak 2003, 21.)

2.3. A pszichológia, a kognitív pszichológia kódolásfogalma

A szigorúan vett pszichológiai kutatásokat az érdekli, hogy miként zajlik a kódolás a memóriában. Lehet-e kapcsolat a pszichológia *séma* fogalma és a kulturális kódok között?

2.4. Szemiotikai kód: kód és szöveg

A kód szemiotikai vizsgálatában Horányi elemzi a **kód és a szöveg** viszonyát. „Szövegnek tekintik ugyanakkor a kóddal szemben álló szemiotikai jelenséget is. Ez lényegében a Saussure óta többféleképpen is definiált nyelv/beszéd, langue/parole fogalompár szemiotikai szintű megfelelője. (...) E koncepció szerint a kód és a szöveg a bennük feltárható rendszer érvényessége alapján különíthető el.” (Horányi i. m. 48–49.)³ Igazolni tudjuk ezt azzal is, hogy a szövegtanok java része nem foglalkozik a kód fogalmával, meg sem említi azt.

Horányi arra is utal, hogy az általános nyelvészetből kerültek át ezek a fogalmak a szemiotikába, de némiképp másként kell értelmeznünk őket, mint ott. A kód esetében ez a homogenitással kapcsolatos probléma. S végigvezeti, hogy szöveg, különösen pedig kép feldolgozása, értelmezése során milyen kódok lépnek működésbe. A többféle kód, nem egyetlen nagy kódrendszer szubkódja, hanem egymást átfedő (overlapping) konfigurációk.

Megkülönböztet a működés során:

Kommunikatív kódokat: szövegkód (ikonográfiai, narratív szubkóddal), kinezikus, proxemikus, írott nyelvi kódot, valamint ikonikusát, a transzmisszió kódjait és az észlelését.

Szelektív vagy posztkódok: ideológia, esztétika, szociológia, pszichológia. (Ezen második csoport jelentőségét Horányi abban látja, hogy ezzel a jelentés és a funkció mellé be lehet kapcsolni az érték fogalmát.)

³ Saussure egyetlen helyen beszél kódról: „A beszéd viszont egyéni akarati és értelmi aktus, amelyben meg kell különböztetni: 1. a kombinációkat, amelyek által a beszélő a nyelv kódját a maga egyéni gondolatának a kifejezésére használja föl 2. a pszichofizikai mechanizmust, amely lehetővé teszi a számára, hogy ezeket a kombinációkat kivetítse” (Saussure 1997, 44).

Filmszemiotika: Filmbeli kódok és filmi kódok. Műfajiságra mint kulturális kódra utalnak a posztmodern filmelemzésekben. Vagyis az, hogy milyen műfajban mondanak el egy történetet, az kulturális kódként funkcionál. (Egy egyszerű példán bemutatva a honfoglalás történetét be lehet mutatni a Koltai-féle *Honfoglalás* című filmmel vagy a Herendi Gábor rendezte *Magyar vándorral*.)

2.5. Pragmatika: kódolás és jelentés kapcsolata

A pragmatikai irányú kutatások – ha nem is Austinnál, de Searle-nél már mindenképpen – szembehelyezkednek a „puszta kódolás” elméletével. Úgy vélik, a kódolással csak a szó szerinti jelentésig lehet eljutni, az implikaturák megfejthetetlenek.

„Másképp a kommunikáció uralkodó felfogása, amelyben van egy kódolási folyamat és egy ezzel azonos dekódolási folyamat a fogadónál, azt sugallja, hogy a kommunikáció normális eredménye az, hogy a közlő gondolatai átmásolódnak a vevő fejébe. Deirdre Wilson és jómagam *Relevancia* című könyvünkben bíráltuk ezt a kódolási felfogást az emberi kommunikációról, s olyan alternatív modellt alakítottunk ki, mely méltó helyet ad a következtetési folyamatoknak.” (Sperber 2001, 116–117.)

2.6. Szociolingvisztika: kódkeverés, kódváltás

„A természetet anyanyelvünk kijelölte vonalak mentén boncoljuk fel... Részekre vágjuk, fogalmakba rendezzük, jelentőséget tulajdonítunk neki, nagyrészt mivel mindannyian megegyezünk abban, hogy így módon rendezzük el – közösségünk minden tagjával egyetértésben és nyelvünk sémáiba kódoltan.” (Whorfot idézi Biczó Gábor é. n., 70.)

Ebben a megvilágításban már a kód definíciója is más, mint a kommunikációelméleti bevezetőben tanult meghatározás. Mi az, hogy kód?

Alkalmazott kommunikációs rendszer. S ez lehet nyelv vagy nyelvváltozat.

2.7. Kulturális antropológia: a kulturális kódok

Az antropológusok az 1960-as évektől foglalkoztak kommunikáció és kódolás kapcsolatával. Alfred Smith (1966, 6–7): így ír erről: „Meaning is a product of coding, and coding is a form of behaviour that is learned and shared by the members of a communicating group. (...) Any behaviour that is learned and shared is cultural (...) To look at the world around us is a form of behaviour. Each of us learns to look at it in the way that other members of communicating group have learned to look at it. (...) We look at it now through learned concepts, categories, and labels: animal, vegetable and mineral, eatable, drinkable, and desirable, good, bad and indifferent. Our perception is behaviour that is learned and shared and it is mediated by symbols. Culture is a code we learn and share and learning and sharing requires

communication. And communication requires coding and symbols, which must be learned and shared. Communication and culture are inseparable.”

Az univerzalista Dan Sperber (2001, 41) sajátosan vélekedik a kódokról: „... két reprezentáció típus szerepel itt: a mentális reprezentáció és a nyilvános reprezentáció. (...) Számot adandó arról a tényről, hogy a nyilvános reprezentációk értelmezhetők, fel kell tételeznünk, hogy van egy mögöttes rendszer: például egy nyelv, egy kód vagy egy ideológia. A szemiotikai hagyományban ezeket a rendszereket nem pszichológiai, hanem elvont kifejezésekkel írták le, s létüket gyakran pszichológián kívülinek tekintették. Ilyen megközelítés mellett a referenciarendszerek anyagi mivolta homályban marad.”

Fontos eleme Sperber elgondolásának, hogy benne egy szintre emeli a nyelvet, a kódot és az ideológiát, mindháromra mint egy mögöttes rendszerre utalva.

Ezzel szemben a relativista megközelítések – például Geertzé – többnyire szemiotikai alapúak. Itt a kulturális kódok szerepe felértékelődik.

2.8. Társadalmi kommunikáció: a nyilvánosság kódjai

A társadalmi kommunikáció egyik kitüntetett vizsgálati terepe a nyilvánosság. Több szerző foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy miként jeleníti meg magát valaki a nyilvánosság szférájában, s ezzel a megjelenéssel mit akar közvetíteni magáról, milyen képet. A nyilvánosságban működő kódokról – melyek kulturális kódok – Sennett (1998) írt hosszabban.

A nyugati társadalmak valamiféle kívülről irányítottságból haladnak a belülről irányítottság felé, eltekintve attól, hogy miközben az egyén önmagába zárkózik, senki sem tudja megmondani, hogy mi van belül. Így aztán zavar támad a köz- és magánélet között, az emberek egyéni érzéseik szférájában olyan közügyeket oldanak meg, amelyeket megfelelően csak a *személytelen értelmezés kódjai* segítségével lehet kezelni. (Sennett 1998, 181.)

A *ruházat* árulkodik a társadalmi helyzetről: azaz megfejthető *kódrendszer*. (...) Az öltözködés kidolgozásának részletei megmutatják, viselőjük mennyire finom. Amikor a szövetnek a színe vagy árnyalata visszafogott, a kabát gombjainak felvarrása, a szövet minősége az, ami számít. (...) Mindezek a részletek az egyén helyzetének diszkrét megjelölését szolgálják, aki *hirdeti* magáról, hogy úriember, az nyilvánvalóan nem az.

Ez a miniatürizáció lefelé, a kispolgárság köreiben és a munkásosztály felsőbb rétegeiben is tovább terjedt.

A laza erkölcsű és a tiszteletre méltó asszonyok jellemét a nagyítás és a kicsinyítés ugyanezen kombinációin keresztül lehetett megállapítani. (...) A laza erkölcsű nők utcai viselkedésében sincs semmi különös. Csupán apró árulkodó jelek vannak: egy túl hosszán tartó pillantás, egy bágyadt mozdulat, amit az olyan férfi, aki olvasni tud az ilyesmiből, meg fog érteni.

2.9. A kommunikáció rituális elmélete, a szekularizált kulturális kód

A rítus a szimbolikus valósággal kapcsol össze. A kommunikáció rituális modellje szerint a kommunikáció pontosan arra való, hogy ezt a valóságot fenntartsa.⁴ Ha ebből az aspektusból vizsgáljuk, akkor a médiahír – az egyszeri/egyszerű információátadáson túl – összekapcsol minket közösségünk szimbolikus valóságával, szimbolikusan konstituált valóságával. A hírek ezen funkciójának bemutatására és kutatására a kommunikáció tranzakciós modellje nem alkalmas, jobb kiindulópontot találunk a rituális modellben. Amikor ebben a megközelítésben beszélünk szimbolikus valóságról és szimbólumokról, akkor „szimbólumok alatt nem egyszerűen jelképeket kell értenünk. Olyan különleges erővel rendelkező, szimbolikusan objektivált kollektív hiedelmekről van szó, mint a primitív társadalmakban a totememlékek, vagy a modern világban a szekuláris kulturális kódok.” (Császi, 2002, 67.)

Felhasznált szakirodalom

- Biczó Gábor é. n. *Atropológiai irányzatok a második világháború után*. Csokonai Kiadó.
- Carey, James W. 1992. *Communication as Culture*. Routledge, New York, London.
- Császi Lajos 2002. *A média rítusai*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Horányi Özséb 1975. *Jel, jelentés, információ*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Horányi Özséb 1999. A kommunikációról. In: Béres István – Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Osiris Kiadó, Budapest. 22–35.
- Horányi Özséb 1999. A személyközi kommunikációról. In: Béres István – Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Osiris Kiadó, Budapest. 57–86.
- Roszak, Theodore 2003. Az információ kultusza. In: Kondor Zsuzsa – Fábri György: *Az információs társadalom és a kommunikációtechnológia elméletei és kulcsfogalmai* Századvég Kiadó, Budapest. 9–24.
- Saussure, Ferdinand 1997. *Bevezetés az általános nyelvésztbe*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Sennett, Richard 1998. *A közéleti ember bukása*. Helikon Kiadó.

⁴ Carey úgy véli, hogy a valóságra nem mint valami eleve adottra kell tekintenünk, hanem éppen a kommunikáció által létrehozott társadalmi jelenségre. Ugyanakkor kiemeli, hogy nemcsak a valóság létrehozására, de annak folyamatos fenntartására is szolgál a kommunikáció. „This particular miracle we perform daily and hourly – the miracle of producing reality and then living within and under the fact of our own production – rests upon a particular quality of symbols: their ability to be both representations of and for reality.” (Carey 1992, 29.)

„Ez a különös csoda, melyet naponta és óránként létrehozunk – vagyis a valóság létrehozásának csodája és annak, hogy mi ebben a valóságban élünk, a szimbólumok különös minőségén nyugszik, azon, hogy képesek mind a valóság megteremtésére, mind annak reprezentálására.”

Smith, Alfred 1966 *Communication and Culture: Readings in the Codes of Human Interaction*. New York.

Sperber, Dan 2001. *A kultúra magyarázata. Naturalista megközelítés*. Osiris Zsebkönyvtár, Budapest.

Aczél Petra

A kód fogalmához

Rövid hozzászólás Andok Monika vitaindítójához

A kommunikációs esemény, jelenség leírásában általánosnak tekinthető – egyéb megközelítés mellett – a kód, média és csatorna szerinti osztályozás.

A kód, a média, illetve a csatorna tényezői voltaképpen azonos jelenség három dimenzióját jelölik. A kód szemiotikai-kommunikációs irodalma igen nagy, jól követhetjük benne a strukturális leírástól a szocio-szemiotikai, szociokulturális irányba történő elmozdulást. Ennek a bőséges fogalmi áttekintésnek a közlése ehelyütt nem lehet célunk.

A kódot ezért, Robert T. Craig (2001) nyomán, és vitaindító szándékkal – arra a módra értjük, ahogy a jelek rendszere létrejön és strukturálódik, hogy a jelek és jelentések egyedi megfelelését hozza létre.

A kód egyúttal – Andok Monika gondolatmenetét folytatva – tekinthető az (következtető folyamatokat is magában foglaló) értelemtételezések partikuláris, valóságot alkotó jelenségeként, illetve a kommunikáció színtereinek szabályrendszereként, a közösségi és közélet változástényezőjeként és legitimálójaként egyaránt.

A kód (a jelek és szabályaik) és a szöveg összekapcsolása a nyelvészet, a kód, az információ és szignifikáció összekapcsolása a szemiotika, a kód, az üzenet és jelentések közös aktualizálásának összekapcsolása a kommunikáció, a kód és a médium összekapcsolása pedig a média tudományának és kutatásának lehetőségét teremti meg.

A médium, mint ugyanazon jelenség másik dimenziója a fizikai, technológiai, intézményi adottságok és jellemzők olyan konfigurációja, amely létrehozza a kommunikáció elkülöníthető formáit. A csatorna pedig az üzenet továbbításának módjára szolgáló opciók, lehetőségek sorából történő válogatásra vonatkozik.

Danesi (207: 76–77) szerint a kódoknak három általános jellemzője van:

- a kifejezhetőség (representationality): a jelek és szabályaik alkalmasak és képesek a kifejezésre, létrehozhatják az üzenetet,